

Irena Avsenik Nabergoj

Kriteriji resničnosti v Cankarjevem romanu *Hiša Marije Pomočnice*

Od grške antike naprej so kriterije resničnosti v literaturi presojali z različnih vidikov. Platon se o tem sprašuje v deseti knjigi *Države* (*Politeía*); jasno izraža pomislek do pesništva in njegove meje. Meni, da slikar, čigar delo je samo posnetek narave, ne more izpovedati ničesar "bistvenega", ničesar pravi biti ustreznega. Zato se vda čutni predstavi, če npr. naslika stol perspektivno. Po Platonu "enako velja za pesnika, če posnema ljudi v vsakdanjem življenju pri njihovih opravilih in kretnjah. Pesništvo, ki oblikuje bitja s pogledom na bistvo življenja, na ideje, torej bitja, ki iščejo iz vsakdanjosti pot v večno veljavni svet, je za Platona pravo pesništvo, seveda ob upoštevanju etične življenjske norme kot vodila" (Platon, 1995: 404, Košarjeva opomba). V deseti knjigi (v šestem razdelku) Platon meni: "Kar pesnik prikazuje, so posnetki, zelo oddaljeni od resnice" (Platon, 1995: 305).

Aristotel na začetku devetega poglavja (1451, 1 b) svoje *Poetike* pravi, "da pesnikova naloga ni pripovedovati, kaj se je v resnici zgodilo, temveč kaj bi se bilo lahko zgodilo, se pravi, kaj bi se po zakonih verjetnosti in nujnosti utegnilo zgoditi" (Aristoteles, 2005: 96). Aristotel svoje razlage resničnosti v različnih literarnih vrstah in zvrsteh povezuje z načelom posnemanja (*mimesis*) dogodkov in značajev nastopajočih oseb po njihovem zunanjem poteku in videzu. Tako zaobide vse bistvene vidike "notranje" resničnosti in resnice: stanje duha, konflikt med dobrim in zlim v duševnem in duhovnem boju junakov, sovraštvo, ljubezen in hrepenenje.

V romanu *Hiša Marije Pomočnice* (1904) je Cankar pokazal svojo sposobnost podoživljanja duševnega stanja nesrečnih deklet med obupom in videnjem življenja, ki jim daje upanje in zavetje tudi v najbolj krutih socialnih in moralnih okoliščinah. O tem romanu in o svojem nekoliko poznejšem romanu *Nina*, ki vsebuje podoben osrednji motiv, je Cankar

čutil, "da bosta ostala dlje, kakor vsi drugi". Bratrancu Izidorju Cankarju je kot razlog navedel: "Zakaj zrasla sta naravnost iz mene." Cankarjev globok osebni odnos do tega dela in zelo negativen odziv večine njegovih kritikov sta dober razlog za vprašanje, kakšni so kriteriji vrednotenja resničnosti in vrednosti tega dela. Roman opisuje trde socialne okoliščine v revnem dunajskem delavskem predmestju Ottakring. Cankar ga je napisal med svojim bivanjem pri družini Löffler, po smrti deklice Malči. Deklica je bila bolna že leta 1899, ko jo je spoznal, leta 1901 jo je družina oddala v bolnišnico, tam pa jo je Cankar obiskoval vse do njene smrti julija 1902. V bolnišnici je spoznaval še druge bolne deklice in občutil ozračje v njihovem poslednjem domu.

V romanu *Hiša Marije Pomočnice* je Cankar v obliki spominskih zapisov različnih deklic razkrival nasilje v njihovih družinah v različnih pojavnih oblikah: kot fizično in spolno nasilje, grožnje in čustvene zlorabe. S tem romanom, pa tudi s številnimi drugimi deli, je odprl temo, ki je bila v tistem času tabu in je na Slovenskem to tudi ostala še desetletja po pisateljevi smrti. Ivan Cankar je bil najbrž prvi izmed slovenskih pisateljev, ki se je v svojih delih tako psihološko poglobljeno posvetil problematiki izkoriščanih, zanemarjanih, trpinčenih in preganjanih otrok. Motiv trpljenja in umiranja revnih deklic, v katerem se ob usodah in doživljanju življenja, ljubezni in smrti kaže ostra pisateljeva socialna in moralna kritika takratne družbe, odkrivamo tudi pri nekaterih evropskih avtorjih, ki so na Cankarja vplivali s svojimi deli, med drugim pri Gerhartu Hauptmannu in Fjodorju Mihajloviču Dostojevskem.

Resničnost socialnih, eksistencialnih in moralnih okoliščin v romanu

Cankar je roman s stvarno, ponekod že kar naturalistično snovjo življenja in umiranja neozdravljivo bolnih deklic v bolnišnici z imenom *Hiša Marije Pomočnice* zasnoval v slogu in tehniki simbolistične proze. Pobudo za simbolistično pripovedno tehniko s simbolističnimi paralelizmi, paralelnimi in antitetičnimi motivi je odkril v literaturi evropskega simbolizma. Z deli evropskih simbolistov se je seznanil na Dunaju, v času, ko se je na Slovenskem šele začel uveljavljati naturalizem. Potem ko so njegove mladostne črtice še zaznamovane z zanimanjem za tradicionalno in sodobno slovensko literaturo, pa so ga med bivanjem na Dunaju že leta 1896 pritegnili številni svetovni avtorji: Goethe, Shakespeare, Molière, iz grške literature Homer, Sofokles, Evripid, iz stare rimske Horac; seznanil se je z avstrijsko in nemško moderno oz. nemškimi impresionisti (Bahr, Altenberg, Dehmel, Liliencron, Hauptmann, Sudermann, Bierbaum, Hartleben,

George itn.), v nemških prevodih je spoznaval predstavnike moderne francoske literature; med pesniki francoske oziroma belgijske simboliste, pa tudi skandinavske pisatelje in dramatike ter ruske realiste in naturaliste ter ameriškega avtorja Emersona. Pritegnili so ga zlasti nekateri pisatelji ruske romantike in realizma: Nikolaj Vasiljevič Gogolj, Lev Nikolajevič Tolstoj in Fjodor Mihajlovič Dostojevski.

Podobno kot v romanu *Hiša Marije Pomočnice* štirinajst umirajočih deklic beži pred grobstvo in nasiljem ljudi in na koncu umre, je pretepana in poniževana tudi revna nezakonska deklica Neli iz romana Dostojevskega *Ponižani in razžaljeni* (1861). Tudi Neli na koncu umre. Toda medtem ko o neposrednem vplivu romana Dostojevskega *Ponižani in razžaljeni* na Cankarjevo delo ni zapisov, je bolj verjetna Cankarjeva navezava na Hauptmannovo sanjsko pesnitev *Hannele gre v nebesa* (1894)¹. Tako kot pri Cankarju se v tem delu srečamo s trpljenjem in smrtjo mlade deklice. Hauptmann se je osredotočil na eno osebo; Hannele je nezakonski otrok; po materini smrti ostane na milost in nemilost prepuščena grobemu moškemu. Ko v stiski poskusi narediti konec takšnemu življenju, jo reši mimoidoči. Nekaj časa jo oživljajo v hiralnici, dokler tam končno ne umre z blaženo mislijo, da gre v nebesa, ki so toliko lepša od umazanega življenja na zemlji.²

Hauptmannova "sanjska" pesnitev *Hannele* vsebuje več idej, tem in motivov, ki jih vsebuje tudi poznejši Cankarjev roman *Hiša Marije Pomočnice*. Tudi Hannele, podobno kot Cankarjeve deklice, hrepeni po smrti, v kateri bo zaživela svoje sanje. Pomembna podobnost med deloma je revščina, ki vlada v okolju, v katerem prebiva deklica. Ob številnih motivnih in tematskih podobnostih – motiv redovnice, ki skrbi za umirajoče deklice, motiv angelov, ki naznanjajo bližajočo se smrt, motiv mučnega odrekanja ljubezni, simbol ključa ali rože, ki odpira nebo, motiv "poveličanega" telesa mrtve Hannele idr. – so podobnosti med avtorjema tudi v simbolistični tehniki. V nasprotju s prejšnjimi Hauptmannovimi naturalističnimi dramami ta privzema simbolistično dramaturgijo in vsebuje sanjske prizore. Podobno je tudi Cankarjev roman *Hiša Marije Pomočnice* po romanu *Na klancu* (1902) eno prvih del, ki

¹ Hauptmann je bil že v času, ko je bil Cankar prvič na Dunaju, s svojo moderno, simbolistično dramo *Potopljeni zvon*, ki je ob berlinski premieri 3. decembra 1896 doživela velik uspeh, v središču dunajske publicistike, to pa v mladem Cankarju gotovo ni ostalo brez odmeva. Gl. Pirjevec, 1964, 135.

² Janko Kos poudarja, da so osrednji motivi *Hiše Marije Pomočnice* naturalistični, med temi so "bolezen, alkoholizem, pubertetna ali sprevržena erotika". Nekatere od teh naj bi v roman uvedel Zola, "na primer opise lezbične ljubezni v romanu *Nana*" (prim. Kos 2001, 239). Omenja še vpliv Zolajevih romanov *La faute de l'abbé Mouret* in *La Rêve*. O splošnem vplivu Hauptmanna na Cankarja pišeta že tudi Pirjevec, 1964, 135–141; in J. Mahnič v *Zgodovini slovenskega slovstva*, V, Ljubljana, 1964.

vsebuje simbolistično tehniko in sanjske prizore, pri čemer so ti še bolj dovršeno izpeljani in imajo tudi več novosti, denimo ciklično simultano simboliziranje namesto prejšnjega sukcesivnega zaporedja paralelnih, antitetičnih in simboličnih motivov.³

Hauptmannova Hannele ima pred smrtjo privid, da je od pokojne matice dobila v roke nebeški ključ v podobi rože; tako bo zagotovo tudi ona prišla v nebesa. Podoben motiv odkrijemo pri Cankarju. Ko h Katici pride njen oče z vestjo, da je umrla njena mati, Katica to že ve, saj je njeno smrt preroško videla v sanjah; tudi Katica od umirajoče matere prejme rdečo rožo – to kaže, da gre morda za neposreden vpliv Hauptmannove simbolike na ta Cankarjev roman. Zanimivo je, da tudi Neli iz romana Dostojevskega v predsmrtnih blodnjah doživi privid svoje matere in jo kliče ter hoče k njej; gre za motivno podobnost, čeprav o morebitnem vplivu na Cankarja ni zapisov.

Konflikt kriterijev presojanja resnice v odzivih na Cankarjev roman

Ivan Cankar je v svojih odzivih na negativne kritike romana poudarjal, kaj je bil namen njegovega pisanja. Prizadela ga je nepravilna usoda deklic, ki so bile žrtve različnih zlorab v svojem najožjem družinskem okolju. Cankar je še v številnih drugih delih opisoval življenje odraščajočih, pogosto še polotroških deklet in fantov iz dunajskega predmestja ali iz slovenske pokrajine, tragiko, ki doleti te otroke v krivični družbi, v družbi velikih socialnih in etičnih kontrastov. Ti etično čisti, a slabotni in že utrujeni otroci so ogoljufani za otroštvo; že zelo zgodaj namreč postanejo žrtve različnih vrst nasilja, praznih obljub, zanemarjanja, pa tudi poželenja močnejših nemoralnih odraslih. Najhuje trpijo ob nasilju v najožjem družinskem krogu, kot ga, denimo, utrpijo deklice iz romana *Hiša Marije Pomočnice*, v Cankarjevih drugih delih pa se nad otroki znašajo tudi učitelji, delodajalci (šivilja se npr. znese nad Anko v noveli *Iz predmestja iz Knjige za lahkomišelnice ljudi*), nasilni so še lažne dobrotnice in dobrotniki in drugi, kot govorijo na primer novele *Ministrant Jokec*, *Križev pot*, povest *Grešnik Lenart* in druge. Pretresljiv je Cankarjev motiv zaničevanih in preziranih nezakonskih otrok, ki v svojem kratkem, osamljenem življenju, polnem pomanjkanja, lakote, pa tudi verbalnega in telesnega nasilja, zaman hrepenijo po ljubezni in umrejo od vseh pozabljeni (povest *Smrt in pogreb Jakoba Nesreče*, novela *Jure iz zbirke Za križem* ...).⁴

³ Problematiko zvrstne oznake roman ob *Hiši Marije Pomočnice* in slovenskega romana sploh podrobno obravnava Janko Kos (gl. Kos, 2009, 442–479).

⁴ Otrok, ki kot literarni lik pripada socialno najnižjemu sloju in se zavržen zateka v hrepenenje, je postal zlasti v Cankarjevem dunajskem obdobju ena osrednjih literarnih oseb (gl. Čeh, 2001, 148–149).

Cankar je bil nad kriteriji presojanja svojega dela začuden in si ni mogel kaj, da ne bi nekajkrat jasno povedal svojega stališča. Po izidu romana je v pismu Ani Lušinovi prizadeto zapisal:

... Zgražali so se nad to čisto knjigo ljudje, ki so umazani na duši in na telesu; jaz pa sem jim odgovoril, kakor je treba umazancem odgovoriti. To elegantno knjigo dobiš z mojim pismom vred v kakih treh tednih. Naj bo že kakor hoče: to je gotovo, da ves slovenski filisterium mojega mazinca ni vreden! – In Tvojega še celó ne!! – (Cankar, 1971: 375).

V *Predgovoru* h *Gospe Judit* je prav tako prizadeto označil kritiko svojega romana:

... Očitali so mi, da sem ustvaril umotvor. Da sem naslikal na podobi svetnika pod žarko zlato gloriolo pretemen plašč. In so pozabili, da bi gloriola ne bila svetla, če bi plašč ne bil temán; in da bi obraz, prej skrit napol v motnozlatem somraku, zabledel v sivi, pusti svetlobi delavnika ... To pusto svetlobo hočejo, jaz pa jim je ne morem dati (Cankar, 1970: 13–14).

V svoji prizadetosti zaradi trpljenja otrok je Cankar blizu misli Dostojevskega, ki v romanu *Bratje Karamazovi* med drugim zapiše, da so otroci edina človeška bitja, ki jih je mogoče ljubiti “tudi od blizu” in ne samo od daleč, v nasprotju z odraslimi, ki

... niso samo odurni in nevredni ljubezni, ampak v kakem pogledu tudi že oškodovani za trpljenje: pojedli so jabolko, spoznali so dobro in zlo ter postali “kakor bogovi”. Tudi zdaj ga še jedo. Toda otročički niso ničesar pojedli in niso doslej še ničesar zakrivali ... Če tudi oni strašno trpe na zemlji, trpe seveda za svoje očete, pokorijo se za očete, ki so pojedli jabolko – a vendarle je to razlog z drugega sveta, ki ga človeško srce tu, na zemlji, ne more razumeti. Ni prav, da bi trpel nedolžni za drugega, posebno pa še tak nedolžnik, kakor so otroci! ...

Ne glede na podobnosti in razlike med Hauptmannovo sanjsko pesnitvijo in Cankarjevim romanom je bil odziv literarnih kritikov podobno negativen. Oba je zadela podobna usoda grobega zavračanja velikega dela kritikov; šele sčasoma se je večalo število občudovalcev. Tudi Hauptmannu so številni kritiki zamerili naturalistični prikaz najnižje resničnosti in mu očitali pomanjkanje čuta za duhovno razsežnost. Toda desetletja pozneje je Thomas Mann pri Hauptmannu občudoval ravno tisto, česar mnogi kritiki niso znali videti – njegov čut za odkrivanje dostojanstva duha, ki se

kaže v mladoletni in šibki osebi (Fromm, 2000). Za uravnoteženje stališč pa je tudi v Sloveniji poskrbel nekdo iz vrst pisateljev. Ivan Pregelj je leta 1919 o romanu pomenljivo zapisal, da je “delo eno prvih slovenskih, ki bi ga v prevodu popolnoma umel vsak Evropejec. /.../ Jezik *Hiše Marije Pomočnice* je čudovita lirika, je ritmična beseda, tako nežna, kot je Cankar ni pisal ne prej ne poslej.” (Pregelj, 1963: 371; v: *Dom in svet*, 1919: 25).

Razmerje med sociološkim in bivanjsko-etičnim vidikom resničnosti

V zadnjih stoletjih je nastalo veliko študij o problemu resnice oziroma resničnosti v presojanju zgodovinskih dogodkov in okoliščin. Težišče je na socioloških silnicah, ki narekujejo iskanje pomena v zgodovinskih dejstvih (Oto in Breda Luthar, 2007: 103–119). Pomembne tovrstne študije pa je mogoče dopolniti z vidiki literarnega pristopa k “zgodovinski resnici” (White, 2007: 161–178). Tolstoj je na primer sam jasno opredelil svoj pristop in namen, ki ga je vodil med pisanjem zgodovinskega romana *Vojna in mir*. V dveh delih *Epiloga* k temu romanu poglobljeno in kritično presoja problem iskanja resnice oziroma resničnosti v sodobnem zgodovinopisju. Zavrača poveljevanje moralno nerazsodnih, svojevoljnih osebnosti, ki so od zunaj krojile usodo narodov in posameznikov, in priznava le resnico etičnega ravnanja.

Na področju literature se dogaja enako, dokler resničnost, verodostojnost in resnico opredeljujemo le z vidikov faktov, socialnih okoliščin, konstelacije moči in moralnega stanja okolja, kakor se kaže od zunaj. Glede vprašanja resničnosti v literaturi je pomembna Abbottova knjiga, ki poudarja, da bralec v literarnih delih išče bolj resnico pomena kakor fakta po lastni izkušnji realnosti. Delo ne bo prepričljivo, če je zgodba npr. “predobra, da bi bila resnična”, še manj, če zgodba v etičnem pogledu ni resnična. V kontekstu iskanja resničnosti ugotavlja, da brez “trdih resničnosti” v literaturi ne gre, ker tega življenje ne dopušča (Abbott, 2008: 145–159).

Cankar je bil izredno občutljiv opazovalec zunanjih dogodkov, predvsem socialnih razmer žrtev nasilja in izkoriščanja. Deklice iz njegovega romana so tragične žrtve tega stanja. Pisatelj pa ne nastopa kot formalni moralni rabsodnik; kot umetnik je hotel resnico svojih junakinj prikazati v celoti, od njihove nemoči obvladati življenjske okoliščine do sile njihovega hrepenenja po lepoti nevidnega življenja. Svet hrepenenja in sanj deklic je popolnoma drugače resničen, kakor je svet njihovih socialno in moralno šibkih staršev in večinske družbe. Pisatelja je prevzel s svojo čistostjo in nedolžnostjo. Gre za etični kriterij presojanja resnice teh deklic, ki ga je Cankar poudaril tudi v *Beli krizantemi* iz leta 1910:

... Ponos je v mojem srcu; kljub vsem naukom, opominom, očitkom, kljub zasmehu, zmerjanju in natolcevanju je vse moje življenje in nehanje služilo najvišji ideji: resnici! Kar sem videl z očmi, s srcem in z razumom, nisem zatajil; in bi ne bil zatajil za same zlate nebeške zvezde. Resnica pa je posoda vsega drugega: lepote, svobode, večnega življenja (Cankar, 1975: 267).

Etični kriterij presojanja resnice je Cankar poudaril tudi v zadnji črtici *Mojega življenja*, ko je po branju Rousseaujevih *Izpovedi* izjavil: "Naprt! je svoji ubogi mladosti toliko različnih grehov, kolikor si jih je le mogel izmisliti, nazadnje pa je vse te grehe z globoko učenostjo razložil in opravičil. Ob njegovih samoizpovedih obide človeka tisti občutek, ki je za pisatelja najstrašnejša obsodba: ne verjame mu" (Cankar, 1975: 50).

Sklep

Deklice, ki so v bolnišnici pričakovale smrt, so glede na zunanje okoliščine žrtve sveta, v katerem so živele. Neizprosna resničnost revščine in umiranja otrok je njihove bližnje, ki so jih v tem času spremljali, izzvala k premisleku o resnici njihovega življenja in o njihovi odgovornosti. Cankar obsoja družbeno ureditev, popustljiv pa je do staršev, ki so prav tako žrtve revščine; vliva jim celo novo upanje v vnovično čistost. Tu se starši znova srečajo s svojimi otroki, v slutnji neke druge resničnosti, osvobojene od zemeljskega in telesnega.

Da bi razumeli bistvo sporočila Cankarjevega romana, moramo razlikovati med resnico v odnosu do zunanjega poteka stvari in do družbenih norm in resnico v osebnem, bivanjskem pomenu. Dostojanstvo resnice je glede na zunanji potek dogodkov skoraj vedno pod udarom konvencionalnih resnic, ki delujejo enoumno, zato je "resnica srca" največkrat v poziciji šibkosti. Cankar je ta problem zaznal tudi pri sebi in zapisal: "Oj, siromak, kako si spoznaval življenje? ... Zatajil si lepoto in resnico v svojem srcu, zato ker si bil preslab in prebojazljiv, da bi po strmem potu dosegel to lepoto in resnico!" Pomemben vidik resnice je doživljanje svobode, ki jo Tolstoj na koncu *Epiloga* k romanu *Vojna in mir* izpostavi kot razpoznavni znak človeške eksistence. V svojem kritičnem orisu o Shakespearu in o drami opozori na osnovni kriterij resničnosti literarnega dela, "da morajo biti nastopajoče osebe zaradi ravnanja, ki je v skladu z njihovimi značaji, in zaradi naravnega poteka dogodkov postavljene v take situacije, spričo katerih so v navzkrižju z obdajajočim jih svetom in se bojujejo z njim, v boju pa izražajo lastnosti, ki so njihova last" (Tolstoj, 1980: 256). V *Jubileju h Krpanovi kobili* pa Cankar izraža prepričanje,

da umetnik, ki zataji resnico, ni več umetnik, in "da je brezčasten, kdor je zaslutil lepoto in resnico in zatajuje svoje hrepenenje, svoje slutnje".

Viri in literatura

- Abbot, H. Porter, 2008. *The Cambridge Introduction to Narrative*. Cambridge: Cambridge University Press, zlasti poglavje 11: Narrative and Truth (145–159).
- Aristoteles, 2005. *Poetika*. Prev. Kajetan Gantar. Ljubljana: Študentska založba (zb. Claritas, 39).
- Auerbach, Erich, 1998. *Mimesis: prikazana resničnost v zahodni literaturi*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura (zb. Labirinti).
- Avsenik Nabergoj, Irena, 2005. *Ljubezen in krivda Ivana Cankarja*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Avsenik Nabergoj, Irena, 2008. *Mirror of Reality and Dreams: Stories and Confessions by Ivan Cankar*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Bednarik, Jan, 2003. *Smisel šibkosti: Oris filozofske misli Giannija Vattima*. Ljubljana: Problemi (zb. Phainomena).
- Bernik, France, 2006. *Ivan Cankar: Monografija*. Maribor: Litera.
- Cankar, Ivan, 1972. *Zbrano delo*, 11: *Hiša Marije Pomočnice*. Priprava knjige in opombe Janko Kos. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 7–100 (besedilo), 285–322 (opombe).
- Cankar, Ivan, 1970. *Zbrano delo*, 12: *Gospa Judit*. Priprava knjige in opombe France Bernik. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Cankar, Ivan, 1975. *Zbrano delo*, 22. Priprava knjige in opombe Janko Kos. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Cankar, Ivan, 1975. *Zbrano delo*, 24: *Bela krizantema*. Priprava knjige in opombe Dušan Voglar. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Cankar, Ivan, 1974. *Zbrano delo*, 29: *Pisma IV*. Priprava knjige in opombe Jože Munda. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Čeh, Jožica, 2008. Med fikcijo in resničnostjo v avtobiografski prozi. *Jezik in slovstvo* 53/3–4: 23–36.
- Čeh, Jožica, 2001. *Metaforika v Cankarjevi kratki pripovedni prozi*. Maribor: Slavistično društvo.
- Fromm, Eberhard, 2000. Gerhart Hauptmann: *Hanneles Himmelfahrt*. V: http://www.juise-berlin.de/lesezei/blz00_08/text8.htm.
- Hauptmann, Johann Robert Gerhart, 1984. *Iz novel in dram*. Prevedel Janko Moder. Ljubljana: Cankarjeva založba, 285–327: "Hannele gre v nebesa".

- Kos, Janko, 2001. *Primerjalna zgodovina slovenske literature*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Luthar, Oto, Breda Luthar, 2007. Trio za orkester: Resničnost, pripoved in pomen. *Filozofski vestnik* 28, št. 1, 103–119.
- Platon, 1995. *Država*. Prevod Jože Košar, spremna beseda Valentin Kalan. Ljubljana: Mihelač (zb. Svetovni klasiki, 40); Opombe Jožeta Košarja: 325–411.
- Pregelj, Ivan, 1963. *Izbrana dela*. Druga knjiga. Celje: Mohorjeva družba. Ureditev knjige in opombe France Koblar.
- Tolstoj, Lev Nikolajevič, 1980. *O umetnosti in družbi*. Prevedla Janko Moder in Josip Vidmar. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Tolstoj, Lev Nikolajevič, 1987. *Vojna in mir*. Prevedel Vladimir Levstik. Ljubljana: Cankarjeva založba. Epilog: 259–370.
- White, Hayden, 2007. Zgodovinski tekst kot literarni artefakt, *Filozofski vestnik* 28, št. 1, 161–178.